

ผลของอันนัมสยามยุทธ

หลังจากที่อันนัมสยามยุทธสิ้นสุดลงด้วยการลงนามในสัญญาสันติภาพต่อกันแล้ว
เขมรได้ส่งทูตไปกรุงเว และให้คำมั่นสัญญาแก่ญวนว่าจะส่งเครื่องราชบรรณาการถวาย
พระเจ้าเวียตนาม 3 ปีต่อครั้ง ส่วนพระเจ้าเวียตนามเที่ยวตรีภักดิ์ส่งทูตนำของไปเป็นอภิ-
นันทนาการต่อนักองคหวง พร้อมทั้งมีตราตั้งให้ก้องหวงเป็น "เกมันกวัตเวือง"

... ทิ้งสี่จ้าวเวียตนามมาถึงพระองคหวงว่า เคชะฟ้าไฟจะเรืองรังษ์หวังเก
สืบมา ควยเราอยู่ประเทศไกลได้รับเครื่องบรรณาการหัวเมืองทั้งปวง นำมาคำ-
นับโดยประเพณีเป็นนิจหมี่โคซาด เรามีเมตตาแต่บันดาหัวเมืองเหมือนหยางมิ-
คามานการักษบทรที่ยังอ่อนเสมอทั่วไป บัดนี้ มาอนอบนบกต้องเมตตาโดยที่มากำ-
นับ และซึ่งองคหวงเป็นวงษจาวเมืองเขมรอยู่เมืองไกล นอกเขตแดนเป็นประ-
เทศน้อยตั้งแต่บลิศาสืบมาสืบสองชั่ว ก็ขึ้นแกเมืองญวนทั้งสิ้น ราษฎรแผ่นดิน
เมืองเขมรไคฟังบุญญวนอยู่เย็นเป็นสุขชานานถึงสองร้อยปี เมืองเขมรจะไปกอง
เมืองญวนจะไปทางน้ำไปเรือก็ได้ ทางบกไปก็เวียนก็ได้ ชะเลแผ่นดินเมืองเขมร
อยู่ฝ่ายทิศสลาตันตนไม้ใบหญ้านันคามืออยู่ในแผ่นดินเขมรก็เป็นของเมืองญวนทั้งสิ้น
แต่ก่อนพี่ชายของคหวงไม่มีบุตรชายจึงตั้งโหมบุตรหญิงเป็นจาวครองเมือง แผ่นดิน
เมืองเขมรเกิดวุ่นวายพริตพรายกันไป เหมือนหนึ่งฝูงผึ้งที่แตกรัง เรามีความสง-
สารพวกคนร้ายทั้งประเทศที่ควบคุมกันเป็นหมู่เป็นเหล่า เราจะปราบปรามด้วยฝีมือ
ให้ชื่อเสียงกึกก้อง ... และซึ่งเมืองอจกมีไชยยอมขึ้นแกเมืองญวนนั้น ถึงอยู่ไกล
สักเท่าใดก็เหมือนหนึ่งอยู่ใกล้สักคืบหนึ่ง ... ซึ่งญวนยอมมาคำนับผู้ใหญ่ก็จะทองตั้ง
แดงทองให้เป็นจาวใหม่ชื่อเสียง อูประมาเหมือนฟ้าดินบังเกิดมนุษย์ และสัตว์ตนไม้
และหญ้าสิ่งของทั้งปวงโดยข้ามคาประเพณีกระษัตริอันใหญ่จะชุบเลี้ยงสั่งสอนหัว-
เมืองทั้งปวงจะประพฤติกการสิ่งใด ก็ต้องทำโดยสุจริตแจ่มแจ้ง หมี่ใหม่หัวหมองตาม

ประเพณี จึงตั้งให้พระองค์ทรงเป็นกาวمانกวัดเวียง ไค้มอบตราตำแหน่งให้
ครองเมืองเขมรกับกาวมานกัญจุกุยกอกเวียงนงคมีรักษาแผ่นดินอาณาจักร
โหจาวทำตามหย่างทำเนียมจาวเมืองเขมร เป็นเมืองประเทษราช เหมือนแต่
ก่อนสืบมา จักแจงบ้านเมืองโหจิวเย็นเป็นสุขชเป็นเมืองขึ้นกับญวนให้ยี้คยาวอยู่
ชานาน ชอบเขตแวนแควนและราษฎร เมืองเขมรจะไค้อยู่เย็นเป็นสุขช โหจิวมี
ไจยินคี่ทำตามคำสั่งจงทุกประการ...¹

เมื่อไค้ค่านินการตามทีตกลงกันแล้ว เขมรกับไทยก็มีสัมพันธ์ไมตรีต่อกันสืบไป
เขมรส่งทูตนำเครื่องราชบรรณาการมายังกรุงเทพฯ และตกลงว่าจะส่งเครื่องราชบรรณา
การมาถวายทุกปี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้แทนพระองค์ คือ
พระยาเพชรพิชัยนำสุพรรณบัตรกับเครื่องราชอิสริยยศไปพระราชทานแก่นักองคหวงในพระ
ราชพิธีราชาภิเษกขึ้นเป็นกษัตริย์เขมร ซึ่งจัดขึ้นที่เมืองอูดงภาไชยในเดือนมีนาคม พ.ศ.

2390

... ค่ายพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวมีพระราชโองการมา ณ พระบันทูล-
สุรสีหนาทคำหรัคเห็นเกล้าเห็นอกระหมอม โปรดให้พระหริรักษรามมาเป็นจ้าวประ-
เทษราชครองกรุงก่าภูชาธิบคี่ จากถนามลงพระสุพรรณบัตร กับพระราชทานเครื่องอุป-
โภคบริโภค ... พระหริรักษรามมาไค้เป็นเจ้าประเทษราชแล้ว จงตั้งอยู่ในกระตัญญู
รักษาสัจสุจริตสืบสุริยวงศ์ตามประเพณี พระรามาริบคี่ราชบิดาครองครองมาน
เมืองบัญชาบังคับกิจการโดยยุคคิธรรมตามจารีตราชประเพณีสืบมาแต่ก่อน ให้
จาวนายญาติวงษาพญาพระเขมรผู้ใหญ่น้อย เมืองก่าภูชาธิบคี่ และเมืองเขมรทั้ง-
ปวง หัวเมืองขึ้นกับเมืองก่าภูชาธิบคี่ ประณมประณอบสดับฟังบัญชาบังคับพระหริรักษ-
รามมาไค้ชอบด้วยราชการตามชนบทำเนียมอย่าให้เสียราชการแผ่นดินไปแต่สิ่งไค้

¹ สมุดไทยคำ. หมายเลข 169. จ.ศ. 1209. สำเนาจดหมายกรุงเวียต-
นามเรื่องตั้งพระองค์ทรงเป็นกาวมานกวัดเวียง.

สิ่งหนึ่งใด

... อนึ่ง ราชการบ้านเมืองแลการทัพศึกประการใดก็ให้พร้อมมูลกัน ... ช่วยกันรักษายานเมืองขอบขันธเสมาเขตแดนคานทาง สืบสวนข่าวราชการอย่ามีความประมาท มีการศึกสงครามมาทางใดก็ให้พร้อมใจช่วยกันรบพุ่งต้านทานรักษาเขตแดนบ้านเมืองไว้อย่าให้เสียกับข้าศึกใด

... อนึ่ง ตำแหน่งที่พญาพระเชมรเมืองกำพูชาธิบดี แลหัวเมืองขึ้นกำพูชาธิบดี ผู้ใหญ่ผู้น้อยที่ใดขาดวางอยู่ ก็ให้พระหริรักษ์รามปลุกษาหาฤาถวญเจ้าพญาบดินทรเดชาที่สมหนายก จักคนที่ฝีมือดีมีสติปัญญาดีจ้อมั่นคงและมีบำเหน็จความชอบ ก็ให้จัดแจงตั้งแต่ขึ้นไว้ให้ครบตามตำแหน่ง ... อนึ่ง ให้พระหริรักษ์รามมาตั้งอยู่ในราชธรรมประเพณี จึงมีน้ำใจออกไปด้วยเมตตากรุณาโอบอ้อมอารีย์ ทำนุบำรุงญาติวงษาพญาพระเชมรอาณาประชาราษฎร์ ลูกหลานให้อยู่เย็นเป็นสุขกับใหม่ศรัทธาเอาใจใส่ให้พระบวรพุทธศาสนา...¹

อนึ่ง กรุงกำพูชาธิบดีเป็นเมืองประเทศราช แด่ก่อนมาเจ้านายพญาพระเชมรเคยทำสัตยานสัตยตอพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว รัชพระราชทานนำพระพิพิทส์จันนีใด ก็ให้พระหริรักษ์รามมาญาติวงษาพญาพระเชมรกระทำใหญ่คองคามเยี่ยงหยางจารีตรบ้านเมืองสืบมาแต่ก่อนจนทุกคร้งทุกปี...²

ฝ่ายไทยเมื่อใดช่วยเขมรปรับปรุงบ้านเมืองจากสภาพหลังสงครามให้คืนสู่ปกติและเปลี่ยนชื่อเมืองหลวงอุงกษัย เป็น "อุงกษัย" แล้ว เจ้าพระยาบดินทรเดชาได้ถอนทหารกลับหมดเหลือบางกองไว้ช่วยรักษายานเมืองตามที่สมเด็จพระหริรักษ์รามขอไว้

¹ สมุดไทยคำ. หมายเลข 168. จ.ศ. 1209. ศุภอักษรพระนั่งเกล้า.

² เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

เมื่อได้ติดตามปัญหาการแก่งแย่งกันระหว่างไทยและญวนเพื่อชิงอำนาจการเมือง (political power) ในเขมร ซึ่งก่อให้เกิดสงครามเรื้อรังถึง 14 ปี แลวนำมาวิเคราะห์เหตุผลสำคัญซึ่งมีต่อทั้ง 3 ประเทศ คือ ไทย ญวน และเขมร

สำหรับฝ่ายไทย เห็นว่าผลที่ได้รับเป็นประการสำคัญอย่างหนึ่งในการสมานมิตรไมตรีกันได้นั้น ก็คือ เมืองไทยกลับได้มีอำนาจในเขมรอีก "... แต่ดูรเอาเมืองเขมรของเราไปตั้งแต่ปีออกจัตวาศก นับได้ 36 ปี แลวตั้งได้คืนมาเป็นของเราเมื่อ ๗ วัน 5⁶7 คำ ปีมแมนพศก..."¹ นักองคหวงซึ่งไทยให้ความพิทักษ์คุ้มครองอยู่ก็รับรองกันแล้วว่าเป็นกษัตริย์ บรรดาตัวบทกฎหมายที่นักองคหวงตราออกก็ใช้กฎหมายไทยเป็นหลัก ไทยพอใจจะปกครองเขมรตามแบบแผนประเพณีที่เมืองญวนครองและเมืองขึ้นจะพึงมีความสัมพันธ์ต่อกัน ความปรารถนาของไทยนั้นติดกันกับฝ่ายญวน ทั้งในด้านประโยชน์ทางอาณาเขตและประโยชน์ทางเศรษฐกิจ ไทยมิได้ประสงค์คิดแดนเพิ่มเติมแม้ว่าไทยจะได้เสริมกำลังให้มั่นคงขึ้นที่เมืองมโนไพรและเมืองทองเลเรป ค่าใช้จ่ายที่ไทยต้องใช้ในการส่งทหารไปรบในเขมรนั้นมีมากมายเกินกว่าจะเทียบกันได้กับประโยชน์ที่ได้รับจากเขมรเพียงเครื่องราชบรรณาการและผู้คนจำนวนไม่มากนักที่ไทยกวาดต้อนมา อันที่จริงไทยต้องการอย่างยิ่งที่จะมีศักดิ์ศรีได้ชื่อว่า ได้เขมรมาเป็นเมืองขึ้น กับความต้องการความมั่นคงปลอดภัยที่มีเขมรเป็นเมืองศูนย์กลางเสมือนรัฐกันกระหนระหวางไทยกับญวนเท่านั้น มีเหตุอยู่หลายประการที่ไทยมุ่งหมายจะปกครองเขมรแต่พอสถานประมาณมิไครุนแรง ประการสำคัญที่สุดก็คือว่า เคยเป็นธรรมเนียมมาเช่นนั้น ไทยไม่เคยพยายามกลืนเขมรให้เป็นไทยหรือแม่แคในสวนอาณาเขตของเขมรที่เคยขึ้นอยู่กับไทย ไทยก็ยังคงถือนโยบายตั้งชาวเขมรขึ้นหัวหน้าขึ้นเป็นเจ้าเมือง การที่ไทยถือสิทธิอำนาจในเขมรแต่เพียงพอสมควรนั้น เป็นเพราะไทยตระหนักดีถึงผลร้ายที่จะ

¹ สมุดไทยคำ. หมายเลข 19. จ.ศ. 1209 หนังสือเจ้าพระยาจักรีถึงเจ้าพลูบคินเคธา.

เกิดขึ้นต่อไทยดังได้เห็นตัวอย่างมาแล้วจากญวนที่พยายามไชนโยบายกลืนเขมร จนเกิดการจลาจลครั้งใหญ่ขึ้นใน พ.ศ. 2383 ไทยกลับมีอำนาจเหนือเขมรอีกครั้งหนึ่ง เพราะเขมรซึ่งต้องการความช่วยเหลือจากไทยชักนำ ไทยเองก็ตระหนักดีว่าจำต้องได้รับการชักนำสนับสนุนเช่นนั้น เพื่อรักษาฐานะของตนไว้ หากไม่แล้วจะต้องประสบความฉิบหายล่มเหลวเหมือนอย่างญวน ประการสุดท้ายแม้ว่าไทยมีเจตนาเอาชนะเขมรเพราะเหตุทางการเมือง แต่ก็มีจุดประสงค์อีกอยในทางศาสนาด้วย เนื่องจากเห็นญวนทำลายพุทธศาสนาของเขมร รัชกาลที่ 3 จึงทรงวิตก เมื่อแรกที่ไทยยกทัพไปรบในเขมรเป็นครั้งที่สองเมื่อ พ.ศ. 2383 นั้น พระองค์ได้รับสั่งกับนักองคควงว่า จำต้องหยุดยั้งการทำลายศาสนาและซ่อมแซมวัดวาอารามในเขมรเสียใหม่ ฉะนั้น ตั้งแต่การฟื้นฟูศาสนาหลังสงครามระหว่างไทยกับญวนเป็นต้นมา นับว่ามีส่วนทำให้อิทธิพลของไทยมีอยู่มากในสังคมของชาวเขมร

การบำรุงรักษาให้เขมรมีฐานะเป็นรัฐกันกระพนั้น นับว่าเป็นประโยชน์อันมหาศาลที่ไทยได้รับจากการศึกในเขมรสมัยรัชกาลที่ 3 ผลสำเร็จครั้งนี้นับได้ว่าเป็นส่วนสำคัญที่สุดในประวัติศาสตร์ของไทยที่เกี่ยว การที่ญวนแผ่อำนาจเข้ามาทางคานโตและคานตะวันตก ทำให้ญวนต้องเอาชนะเขมรในพุทธศตวรรษที่ 22 และระหว่าง พ.ศ. 2377 - 2383 นั้น อำนาจการแผ่ขยายของญวนก็ขึ้นถึงที่สุดมาถูกไทยระงับยับยั้งเสียในปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว นี้เองถึงแม้ว่าไทยจะเอาชนะญวนไม่ได้โดยเด็ดขาด และไม่สามารถบีบบังคับอำนาจญวนให้พนจากเขมรไปได้โดยสิ้นเชิงก็ตาม แต่ไทยในฐานะเพื่อนบ้านใกล้ชิดกับเขมรก็สามารถช่วยให้เขมรพ้นจากการกบฏของญวนได้ และไทยเองก็ยังคงอำนาจปกครองเขมรกลับคืนมา

แม้ว่าตามข้อตกลงระหว่างไทยกับญวนว่าทั้งสองประเทศต่างมีฐานะเป็นเจ้าอธิราชเหนือเขมรเช่นกัน แต่กระนั้นก็ดี ไทยยังมีอิทธิพลในดินแดนนี้มากกว่าญวน ซึ่งต้องมิวัพะวงเนื่องจากท่าทีคุกคามของฝรั่งเศส การที่ไทยตั้งเมืองหลวงของเขมรไว้ที่เมืองอุคงมีชัย ก็แสดงให้เห็นถึงอิทธิพลของไทย ถ้าหากญวนมีอำนาจพอที่เขมรจะพึ่งพาได้มากกว่าไทย เมืองหลวงของเขมรก็จะอยู่ที่กรุงพนมเปญ เพราะไปมาติดต่อกันได้สะดวกกว่า

"...ทั้ง ๆ ที่เขมรตกลงมีสัมพันธไมตรีกับเวและกรุงเทพฯ ใน พ.ศ. 2388 ซึ่งเห็นโอกาสให้ไทยเข้าไปมีบทบาทในเขมรอีกครั้งหนึ่ง ไม่เพียงแต่ชาวนวนจะต้องถอยกลับไปประเทศตนเองเท่านั้น ชาวนวนยังต้องไปเผชิญความยุ่งยากซึ่งชาวฝรั่งเศสสักขืนอีกด้วย ชาวนวนจึงมีเวลาน้อยที่จะมาสนใจเขมร..."¹ อย่างไรก็ตาม สมเด็จพระทริภิกษุรามาก็ยังเกรงกลัวชาวนวนอยู่ จึงคิดว่าควรได้รับความสนับสนุนจากไทยเป็นสิ่งสำคัญ นอกจากนั้นกำลังของไทยที่เมืองเสียมราฐและเมืองพระตะบองยังเป็นเครื่องปลอบใจเขมร ในหุบขาราชการไทยที่ส่งไปเมืองอุคงมีชัยนั้น มีผู้วาราชการเมืองพระตะบองเดินทางรวมไปด้วยหลายครั้ง ดังนั้น นอกจากเขมรจะต้องส่งราชบรรณาการมาทุกปีแล้ว เขมรยังส่งคณะทูตมาเพื่อขอคำปรึกษาเกี่ยวกับปัญหาต่าง ๆ อีกด้วย รัชกาลที่ 3 ทรงพยายามดำเนินพระบรมราโชบายทุกประการเพื่อให้มีอิทธิพลในเขมรมากกว่าที่ชาวนวนมี พระองค์ทรงรับโอรสของสมเด็จพระทริภิกษุรามาศึกษาเล่าเรียนที่กรุงเทพฯ ส่งเสริมพระพุทธศาสนาในเขมรไว้ออกทานกับลัทธิขงจื้อที่ชาวนวนนิยมนับถือ

ผลการดำเนินของไทยต่อเขมรหลังสงครามระหว่างไทยกับชาวนวนครั้งนี้มีประการหนึ่ง ซึ่งมีการปฏิบัติที่สำคัญน่าสังเกตเกิดขึ้นเป็นประเพณีต่อมาจนกระทั่งไทยเสียเขมรให้แก่ฝรั่งเศสโดยเด็ดขาด ใน พ.ศ. 2410 คือ ไทยมีบทบาทเป็นผู้สถาปนาขันตริย์เขมรเหมือนเมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 1 ทรงชุบเลี้ยงนักร้องตัวเองให้เป็นขันตริย์เขมร โอรสสมเด็จพระทริภิกษุรามานักร้องราชาวดี นักร้องศรีสวัสดิ์ และพระญาติพระวงศ์อื่น ๆ ก็มาอยู่ในเมืองไทย ทั้งเข้ามาศึกษา และอุปสมบท เสมือนเป็นตัวประกัน ใน พ.ศ. 2401 ได้โปรดเกล้า ฯ ตั้งนักร้องราชาวดี มีนามว่า องค์พระนโรดมพรหมบริรักษ์มหาอุปราช ตั้งนักร้องศรีสวัสดิ์เป็นองค์ทริราชตะโน ไทรแก้วฟ้า ให้ออกไปทำราชการด้วยพระบิคา นอกจากนี้ เขมรต้องส่งเครื่องราชบรรณาการ และมีความผูกพันกับกรุงเทพฯ ในฐานะประ-

¹ ชิตา จากุประยูร, บทบาทของไทยเกี่ยวกับเขมรในรัชกาลที่ 3 และรัชกาลที่ 4, หน้า 94.

เทศราชซึ่งดำเนินนโยบายต่างประเทศให้สอดคล้องกับวิเทโศบายของไทย จะเห็นได้จาก ศกษักรสมเด็จพะทริภักษรามาซึ่งแจ้งเรื่องญวนจะรบกับฝรั่งเศส และกล่าวถึงกรที่เขมร เริ่มไปติดต่อกับฝรั่งเศสด้วย

... ข้าพระพุทธเจ้ากับสมเด็จเจ้าฟ้าทะละหะ พร้อมกับขุนนางผู้ใหญ่ผู้น้อยคิด เห็นว่าไปภายนอกแล้วญวนจะเปลี่ยนพลำกับฝรั่งเศส ญวนจะยกเมืองเขมรว่าเป็น เมืองขึ้นกับญวนให้เป็นของกำนัลฝรั่งเศส ฝรั่งเศสก็จะค้ำใจรับเอา วามาตีเมือง เดียวกลับได้เป็นสองเมือง ฝรั่งเศสจะขมขี้เอาเมืองญวนเมืองเขมรไป ข้า- พระพุทธเจ้าก็คิดว่า เกลา ๆ เห็นพร้อมกันว่า ถ้าญวนเสียแก่ฝรั่งเศสแล้ว ยก เมืองเขมรให้แก่ฝรั่งเศสก็ ฝรั่งเศสเห็นว่าตีเมืองญวนได้แล้ว จะรวบรวมเมืองเขมร ว่าเป็นเมืองขึ้นของญวนก็ดี ถ้าทำไต่คั้งนี้ก็มีทางที่อันจะพดจาโต้ตอบกับฝรั่งเศสได้ หนักด้วยว่า เติมแต่บิดาข้าพระพุทธเจ้า กับข้าพระพุทธเจ้าขึ้นแก่กรุงเพาฝ่าย- เดียว...

... แลข้าพระพุทธเจ้าเลาก็คิดเห็นว่า ถ้าได้เป็นมิตรกับเจ้าฝรั่งเศสก็ไป อย่างหนึ่งจะได้บอกกับเจ้าฝรั่งเศสให้รู้ก่อนแล้วว่า เมืองนั้น ๆ เป็นเมืองเขมร คอก ญวนเอาไปเป็นของญวน ถ้าต่อไปขออย่าให้เจ้าฝรั่งเศสเอาเมืองเขมรตั้งแต่ เมืองไซงอนจนมาถึงเมืองเปียมด้วย เมืองเขมรทั้งสิ้นทั้งนั้น...¹

อันการที่ไทยคั้นคองอำนาจในการปกครองเขมรนั้น นับเป็นตัวอย่างแห่งกุศโลบาย การขยายอำนาจอีกอย่างหนึ่งที่ไทยในสมัยรัชกาลที่ 3 นำมาใช้กับบรรดาเมืองขึ้นทั้งหลาย วิธีที่ไทยดำเนินนโยบายในเขมร เป็นแบบอย่าง que แสดงให้เห็นนโยบายแผ่อำนาจที่แน่วแน่มั่น

¹ ไทยเสียดินแดนแก่ฝรั่งเศส (รายงานของเจ้าหน้าที่รวบรวมเอกสารเกี่ยวกับการ สงครามฉะบับพิเศษ 14 ตุลาคม 2483), หน้า 1; สมุดไทยคำ. หมายเลข 149. จ.ศ. 1208. คัดบอกเมืองเขมรเรื่องญวนจะรบกับฝรั่งเศส.

คงเสียยิ่งกว่านโยบายที่ไทยใช้กับมลายูและลาวทางตะวันออก ด้วยเหตุว่าในประเทศทั้งสองนี้ ไทยจะใช้นโยบายแผ่อำนาจไปก็ต่อเมื่อพวกเมืองขึ้นโคกอกบฏขึ้นแล้ว ซึ่งเท่ากับว่าเหตุการณ์บังคับให้ไป แต่ในเขมรนั้น เหตุที่ติดตามมาไทยมุ่งมันริเริ่มขึ้นเอง

สำหรับญวนนั้น ตามสนธิสัญญาญวนมีฐานะเป็นเจ้าอธิราชเหนือเขมร เช่นเดียวกับไทย แม้ว่าเมื่อญวนกำลังมีกรณีพิพาทกับฝรั่งเศส ญวนก็ยังมีความตั้งใจในทุกวิถีทางที่จะรักษาสัญญลักษณ์ที่แสดงว่า ญวนเป็นใหญ่เหนือเขมรไว้ เขมรยังคงส่งเครื่องราชบรรณาการให้ญวน 3 ปีต่อครั้ง เช่น เมื่อเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. 2399 ผู้สำเร็จราชการญวนที่เมืองโฮกไกได้ส่งผู้แทนมาที่เมืองอุคงมีชัย เดือนสมเด็จพระทริภักษรามาวา เครื่องราชบรรณาการที่ส่งให้ราชสำนักเวนั้นจะครบกำหนดส่งอีกในเดือนมีนาคม พ.ศ. 2400

อย่างไรก็ตาม อิทธิพลของญวนในเขมรไม่เพียงพอ เช่น เมื่อครั้ง พ.ศ. 2377 - 2383 เพราะญวนมีเรื่องพิพาทกับฝรั่งเศสถึงกับสู้รบกันที่เมืองตูราน พ.ศ. 2391 ดังกล่าวแล้วข้างต้น ญวนในสมัยพระเจ้าคือดึกก็มีนโยบายกีดกันศาสนาคริสต์เช่นเดียวกับรัชสมัยก่อน ๆ ซึ่งชักจูงให้ฝรั่งเศสสนใจในญวนมากขึ้น อย่างไรก็ตาม นโยบายของรัฐบาลฝรั่งเศสต่อญวนไม่ชัดเจน จนถึงปลาย พ.ศ. 2403 เมื่อชาชเชอหลูว์ โลบาต (Chasseloup-Laubat) เขารับตำแหน่งเป็นรัฐมนตรีกระทรวงทหารเรือและอาณานิคม ได้พยายามดำเนินนโยบายในอินโดจีนให้รัดกุม ไขกำลังเข้ารุกรานจนได้ครอบครองญวนใต้เมื่อ พ.ศ. 2405 โดยญวนยินยอมให้ฝรั่งเศสได้ครอบครองมณฑลทั้งสาม คือ ดินห์ทวง (Dinh-toung) เกียดกง (Giadong) และเบียนหัว (Bienhoa) พร้อมทั้งเกาะบูโลคอนคอร์ (Poulo Condore) ให้เสรีภาพในการถือศาสนาและห้ามญวนยกดินแดนส่วนหนึ่งส่วนใดให้แก่มหาอำนาจอื่นโดยมิได้รับอนุมัติ จากฝรั่งเศสก่อน ซึ่งเป็นขั้นต้นแห่งการที่ฝรั่งเศสจะเข้าอารักขาประเทศญวน ฉะนั้น การที่ญวนต้องประสบปัญหาภัยกับมหาอำนาจคือฝรั่งเศสเช่นนี้ จึงไม่สามารถที่จะแสวงหาความยิ่งใหญ่ในเขมรได้เหมือนเดิม เพียงแต่คอยรับเครื่องราชบรรณาการจากเขมรเท่านั้น

สำหรับเขมรนั้น ผลของสงครามทำให้เหตุการณ์ในเขมรแปรเปลี่ยนไป คือ การแบ่งแยกเป็นเขมรฝ่ายเหนือซึ่งอยู่ในความคุ้มครองของไทย และเขมรฝ่ายใต้ซึ่งอยู่ในความคุ้มครองของฝ่ายญวน ก็สามารถรวมเป็นประเทศเขมร เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ภายใต้กษัตริย์เขมร และศาสนาพุทธซึ่งเป็นศาสนาประจำชาติ แมวว่าเขมรจะต้องอยู่ในฐานะประเทศราชของทั้งไทยและญวน ต้องส่งเครื่องราชบรรณาการให้ทั้งสองฝ่ายก็ตาม แต่ก็นำมาซึ่งสันติภาพให้แก่ชาวเขมรทั้งประเทศ ไม่ต้องมีภาระป้องกันบ้านเมือง สามารถทำมาหากินอย่างเป็นปกติสุข ไม่ต้องพลัดพรากจากครอบครัวหรืออพยพหนีชุกซ่อนอยู่ตามป่า เพราะเกรงภัยสงคราม จึงนับได้ว่า การเจรจาสันติภาพของไทยและญวนในไทยชนแกเขมรอย่างมากทั้งในด้านการเมือง เศรษฐกิจ และสังคม

ที่กล่าวมาข้างต้น เป็นผลของสงครามซึ่งมีต่อแต่ละประเทศ คือ ไทย ญวน และเขมร แต่ยังมีผลจากอันนิมิตสยามยุคอีกประการหนึ่งที่เกี่ยวข้องกัน และต่อเนื่องมาภายหลัง คือ การที่ญวนมีฐานะเป็นเจ้าอธิราชเหนือเขมรรวมกันกับไทย ซึ่งจะนำความยุ่งยากมาให้แก่ไทยเมื่อฝรั่งเศสเข้าครอบครองญวนใต้ และอ้างสิทธิของญวนในการเป็นเจ้าของเขาครอบครองเขมร โดยที่ฝรั่งเศสใญวนใต้เป็นบันไดที่จะก้าวเข้าไปมีอำนาจในเขมรซึ่งฝรั่งเศสพิจารณาว่าเป็นดินแดนหนึ่งที่อยู่ในขอบเขตที่ฝรั่งเศสควรจะมีอิทธิพล เขาคครอบครองก่อนอังกฤษ นอกเหนือจากเหตุผลที่ว่า เขมรมีความสำคัญทางเศรษฐกิจ มีแม่น้ำโขงไหลผ่านอันจะเป็นทางนำฝรั่งเศสไปสู่ยูนนานทางภาคใต้ของจีนใต้ แล้วยังเป็นดินแดนที่จะทำให้พม่าของฝรั่งเศสในญวนใต้มั่นคงขึ้น ดังจะเห็นได้จากความเห็นของนายซาชเชอคูปโบลบาทที่แสดงถึงการยึดเขมรเป็นรัฐในอารักขาของฝรั่งเศสนั้น ไม่เพียงแต่จะเป็นการกีดกันไทยมิให้เข้าแทรกแซงเรื่องเขมรเท่านั้น แต่ในขณะเดียวกันเป็นการยับยั้งอังกฤษมิให้ใช้เมืองไทยเป็นบันไดแผ่อำนาจในคัมของตนมายังเขมรด้วย เพราะฉะนั้น ฝรั่งเศสจึงพยายามที่จะยึดเขมรซึ่งสำคัญสำหรับญวนใต้ของฝรั่งเศส ทั้งในด้านการเมืองการทหารและเศรษฐกิจ เป็นรัฐอารักขาโดยไม่ยอมรับการอ้างสิทธิของไทย ฝรั่งเศสพยายามที่จะทำสัญญากับเขมรโดยตรง แมวว่าจะพยายามอ้างสิทธิของญวนว่าเป็นเจ้าอธิราชเหนือเขมร แต่ก็ต้องประสบปัญหาในการที่ไทยก็ถือตนว่าเป็นเจ้าอธิราชเหนือเขมรอย่างแท้จริงอยู่

ความพยายามของฝรั่งเศสที่จะยึดเขมรเป็นรัฐในอารักขาในชั้นต้นที่เดียว หลังจากที่ได้ลงนามในสัญญาทางพระราชไมตรีทางการทูตและการพาณิชย์กับไทยใน พ.ศ. 2399 เรียบร้อยแล้ว นายชาลส์ เดอ มงติญี (Charles de Montigny) ผู้แทนฝรั่งเศส ก็ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 เดินทางไปทำสัญญาไมตรีกับเขมรตามที่ได้รับคำสั่งจากเคานต์ เดอ วาลูสกี (Walewski) รัฐมนตรีว่าการต่างประเทศ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานพระบรมราชานุญาต แต่ในขณะที่เดียวกันหลังจากที่ได้ทรงไตร่ตรองอย่างรอบคอบแล้ว ทรงมีพระราชสาส์นไปสั่งห้ามสมเด็จพระท้าวพระยาทำสัญญาใด ๆ กับนายชาลส์ เดอ มงติญี การครั้งนี้จึงไม่สำเร็จ

ต่อมาเมื่อเคานต์ เดอ กาสเทลโน (Castelnau) เข้ามาดำรงตำแหน่งกงสุลฝรั่งเศสประจำเมืองไทย ก็พยายามเรียกร้องให้เคานต์ เดอ วาลูสกี สนใจในปัญหาเขมร และในความสัมพันธ์ของเขมรให้ฝรั่งเศสรีบทำสัญญากับเขมรโดยเร็วที่สุด โดยเฉพาะถาฝรั่งเศสต้องการจะสร้างอาณานิคมขึ้นในญวนใต้ ทั้งนี้ เพราะเขมรมีดินแดนติดกับญวนใต้ที่เดียว แต่ไม่สำเร็จ เพราะสมเด็จพระท้าวพระยาปฏิบัติตามพระบรมราชโองการของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 อย่างเคร่งครัด โดยแจ้งให้ผู้แทนฝรั่งเศสไปทำสัญญาเกี่ยวกับเขมรที่กรุงเทพฯ รัชกาลที่ 4 จะทรงเป็นผู้ช่วยเหลือเขมรในการเจรจา อนึ่ง ผู้แทนฝรั่งเศสจะเดินทางมาเขมรได้ต่อเมื่อได้ลงนามในสัญญามับตั้งกล้านี้แล้วที่กรุงเทพฯ ต่อมาสมเด็จพระท้าวพระยาสวรรคตใน พ.ศ. 2403 นักองคมนตรีกรมไฉนครองเขมรแทน แต่พระอนุชาคือนักองคศรีสวัสดิ์ซึ่งเคยได้รับการอบรมศึกษาในราชสำนักไทย ได้ก่อกบฏขึ้นและยกกองทัพเข้าบุกเขมร จึงก่อความไม่สะดวกให้แก่กาสเทลโนในการที่จะแทรกแซงเรื่องเขมร

อย่างไรก็ตาม กาสเทลโนไม่ละความพยายามส่งจดหมายเรียกร้องสิทธิฝรั่งเศสเหนือเขมรมายังเจ้าพระยาพระคลัง และเรียกร้องสิทธิที่จะทำสัญญากับเขมรโดยตรง โดยอ้างว่า ฝรั่งเศสยึดญวนใต้ได้แล้วจึงมีอำนาจที่จะสืบสิทธิญวนเกี่ยวกับเขมร แต่เจ้าพระยา-

พระคลังยี่ภักดิ์ในสิทธิของไทยเหนือเขมร ปฏิเสธไม่ยอมรับทราบการอ้างสิทธิฝรั่งเศสเหนือเขมร และไม่ยอมให้ฝรั่งเศสเปิดการเจรจาโดยตรงกับเขมร โดยชี้แจงเหตุผลว่า การสงครามระหว่างฝรั่งเศสและญวนไต่ยังไม่สิ้นสุดลง แมว่าฝรั่งเศสจะยึดได้เมืองไซงอน กงไโน และมิถอ ฝรั่งเศสจึงไม่สามารถจะอ้างไควาคนสืบสิทธิเหนือเขมรมาจากญวนไต่ กาสเทโนไครางสนธิสัญญาเสนอต่อรัฐบาลไทยอีก เมื่อวันที่ 27 พฤศจิกายน พ.ศ. 2404 แต่ฝ่ายไทยไม่ยอมพิจารณา ด้วยเหตุนี้ การเจรจาระหว่างไทยและฝรั่งเศสจึงหยุดชงักลง

ต่อมา ว่าที่พลเรือตรีโยนาร์คได้รับแต่งตั้งให้เป็นผู้แทนผู้มีอำนาจเต็มมาลงนามในสัญญากับญวนไต่ และเจรจากับไทยเรื่องเกี่ยวกับเขมรอีก โยนาร์คมีความเห็นว่า ก่อนอื่นฝรั่งเศสควรสร้างอาณาเขตของตนในญวนไต่ให้มั่นคงแข็งแรงก่อนจะเข้ายึดเขมร จะต้องยึดมั่นและเคารพสิทธิของญวนเหนือเขมรซึ่งฝรั่งเศสจะเป็นผู้สืบทอดไป ในขณะเดียวกันห้ามญวนเปลี่ยนแปลงเขตแดนต่าง ๆ โดยไม่ปรึกษาฝรั่งเศสก่อน และจะต้องทำให้ไทยยอมรับว่าเขมรเป็นประเทศที่เป็นกลางระหว่างไทยและญวน เพื่อให้สอดคล้องกับนโยบายนี้ โยนาร์คปฏิเสธที่จะส่งสนองโสซึ่งเป็นหัวหน้ากองการกบฏในเขมรและหนีไปอยู่ที่ไซงอนให้แก่ไทย เมื่อวันที่ 15 พฤศจิกายน พ.ศ. 2406 เมื่อไทยขอตัวสนองโส โยนาร์คปฏิเสธโดยอ้างว่า เขมรไม่ได้เป็นเมืองขึ้นของไทยเท่านั้น แต่เป็นเมืองขึ้นของญวนด้วย ซึ่งเป็นปัญหาที่ยุ่งยากมาก

ครั้งรัฐมนตรีว่าการต่างประเทศตูเวอแนล (Thouvenel) ทราบ ก็คัดค้านที่โยนาร์คทำงานเกินหน้าที่ที่ตนได้รับมอบหมาย เพราะเมื่อฝรั่งเศสลงนามในสัญญากับญวนเสร็จแล้ว อำนาจซึ่งรัฐบาลมอบให้โยนาร์คก็สิ้นสุดลง จึงมีฐานะเพียงผู้บัญชาการทหารในอาณานิคมใหม่ของฝรั่งเศสเท่านั้น แต่ชาลลู โบบาค รัฐมนตรีว่าการกระทรวงทหารเรือและอาณานิคมเห็นชอบด้วยกับการที่โยนาร์คไม่มอบตัวสนองโสให้แก่ไทย ถึงแมสนองโสจะก่อการกบฏจริง แต่เป็นการกระทำผิดต่อรัฐบาลเขมร ดังนั้น ไทยจึงไม่มีสิทธิที่จะเกี่ยวข้องของชาลลู โบบาค ได้ออกคำสั่งให้โยนาร์คปฏิบัติ คือ จะต้องประกาศให้ไทยทราบว่า ฝรั่งเศสไม่รับทราบการอ้างสิทธิของไทย แต่ในขณะเดียวกันจะต้องดำเนินการทุกอย่างโดยรอบคอบให้เขมรเข้าใจว่า ถึงแมฝรั่งเศสจะไม่มีสิทธิอะไรเหนือเขมรเลยก็ตาม ถ้าฝรั่งเศสสามารถ

ช่วยเขมรให้พ้นจากการเป็นเมืองขึ้นของไทยแล้ว และเมื่อเขมรโค่นฝรั่งเศสเป็นผู้ป้องกันแล้ว ผลประโยชน์ของเขมรและฝรั่งเศสก็ย่อมจะสอดคล้องกัน

แต่นายครุแอ็ง เดอหลุยส์ (Drouyhn de Lhuys) รัฐมนตรีต่างประเทศคนใหม่ของฝรั่งเศสไม่เห็นด้วยกับนโยบายที่จะยัดเขมรไปจากไทย และยังมีความเห็นว่า ฝรั่งเศสยังไม่มีสิทธิใด ๆ ที่จะอ้างสิทธิของญวนเหนือเขมร เพราะฝรั่งเศสเพิ่งจะยึดเมืองสำคัญจากญวนได้ได้เพียงสามเมืองเท่านั้น การที่ฝรั่งเศสเข้าไปยุ่งเกี่ยวกับปัญหาเขมรนี้ เป็นการดำเนินนโยบายที่ผิดพลาด เพราะนอกจากจะทำให้ไทยหมดความไว้วางใจฝรั่งเศสแล้ว ยังทำให้ฝรั่งเศสและไทยต้องฉีกใจกันด้วย

บ็องเฮอญ โบนาร์ก ดำเนินงานผิดพลาดในญวนใต้ ขอบอำนาจการปกครองซึ่งแต่เดิมเคยอยู่ในกำมือของชาวฝรั่งเศสให้แกบรรรดาข้าราชการพื้นเมือง ชาวพื้นเมืองจึงเข้าใจผิด คิดว่าฝรั่งเศสคงจะถอยเพราะอ่อนอำนาจลงจึงก่อการกบฏขึ้น ทำให้โบนาร์กต้องพินาศไป ผู้ที่รับมอบหมายให้ปฏิบัติหน้าที่แทนต่อมาคือ นายพลเรือเอก ลากรองดิแอร์

การปฏิบัติการของลากรองดิแอร์ประสบความสำเร็จ เพราะเขามีความคิดว่า หากฝรั่งเศสยังดำเนินการชักขายอยู่ต่อไปแล้ว จะทำให้ไทยคงมีอำนาจเหนือเขมรยิ่งขึ้น ดังนั้นในเดือนมิถุนายน พ.ศ. 2406 จึงได้ไปเฝ้าองค์พระนโรดมเป็นการส่วนตัวที่เมืองอุดงมีชัย และเสนอความคุ้มครองของฝรั่งเศสเพื่อรักษาความเป็นอิสระของเขมรไว้ต่อต้านกับไทย แต่พระนโรดมยังไม่แน่ว่าจะยินยอมอยู่ได้อย่างไร หากทรงตัดสินใจไม่ครีกับไทย และญวนหันไปหาฝรั่งเศส และฝรั่งเศสเกิดตัดสินใจถอนทหารออกไปจากญวนใต้ ลากรองดิแอร์รับรองอย่างแข็งขันโดยชักชวนให้ทรงลงพระนามในสัญญาอยู่ในความอารักขาของฝรั่งเศสเป็นหลักประกัน ในที่สุดพระนโรดมก็ลงนามในสนธิสัญญากับกรองดิแอร์ เมื่อวันที่ 11 สิงหาคม พ.ศ. 2406 และฝรั่งเศสได้จัดให้มีการแลกเปลี่ยนสัตยาบันสัญญากับเขมรในวันที่ 12 เมษายน พ.ศ. 2407 และกงสุลฝรั่งเศสประจำเมืองไทย นายโอบาเรต์ (Aubaret) พยายามเจรจากับรัฐบาลไทยชี้แจงให้ไทยเข้าใจว่า การที่ฝรั่งเศสยึดเขมร

หนีไพนจากการบีบครองของไทย ซึ่งดูเหมือนว่าไม่สามารถช่วยเหลือคำจูนพระองค์ได้ หลังจากทีพระองค์หนีพวกกบฏไปพึ่งไทย และไทยได้พาพระองค์กลับมาอุคงมีชัย ยอร์จตาบูลเลต (George Taboulet) นักประวัติศาสตร์ฝรั่งเศสเชื่อว่า ทั้งนี้เป็นความพยายามครั้งที่สองขององค์พระนโรคมที่จะขอรับความคุ้มครองจากฝรั่งเศส เพราะในเดือนเมษายน พ.ศ. 2406 พระนโรคมได้ให้ขาราชการฝรั่งเศสจากไทรนิน (Trainin) เขาเฝ้าและทรงแสดงความกระตือรือร้นที่จะปลี๊กพระองค์ออกจากอำนาจไทย และทรงอยากเห็นฝรั่งเศสเริ่มตนดำเนินการในเขมร

หรืออาจจะวิเคราะห์อีกแง่หนึ่งว่า ฝรั่งเศสมีบมบังคับเขมรใหลงนามในสัญญาฉบับดังกล่าว มอบเขมรให้เป็นรัฐในอารักขาของฝรั่งเศส ดังเอกสารสำคัญซึ่งยังมีคณฉบับรักษาอยู่ในประเทศไทย คือลายพระหัตถ์ของพระเจ้าแผ่นดินเขมรเอง แสดงซัดความมิได้ปรารถนาใยคิต่ออารักขาของฝรั่งเศสเลยแม้แต่นอย ดังมีข้อความว่า

... ข้าพระพุทธเจ้ากับพระยาเขมร พร้อมกันเรียบเรียงเรื่องราวความอัคมิราล มาทำหนังสือสัญญากับเมืองเขมร ภูที่จะผูกจาเชิงแรงนัก ข้าพระพุทธเจ้าจะขอชอ ใว้คอบบอกเขามา ณ กรุงเทพา ก็ไมยอม ถ้าจะซัดขึ้นไม่ทำสัญญาก็เห็นจะเกิดเป็น ความอริวิวาทกันขึ้น แลวแตกอนไปรควา ใฝ่ฝรั่งเศสมาทำสัญญา ณ กรุงเทพา ครั้งนี้ อัคมิราลเคเลอรันดิเอแมทท์ฝรั่งเศสเมืองไซงอน บังกับให้ข้าพระพุทธเจ้าทำสัญญา ณ เมืองเขมร ... ข้าพระพุทธเจ้าปรึกษากับพระยาปราจีนบุรีชอนก นองเจ้าพระยายมราช ครุฑและพระยาเขมรพร้อมกันเห็นว่ ความชอนสินปัญญาแลว จึงตอง ยอมทำหนังสือสัญญากับฝรั่งเศส แต่ใจข้าพระพุทธเจ้ามีความซัดศัญจริตจงรักภักคิต่อพระบาทสมเด็จพะระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมาแต่เดิมอยางไร ก็คงอยุอยางเดิม คิต จะใให้ใคองอยู่เป็นข้าสำหรับพระบารมีตอไปจนสิ้นชีวิต มิใคมีจิตคณแปรตั้งใคเลย...¹

¹ ไทยเสียดินแดนแก่ฝรั่งเศส (รายงานของเจ้าหน้าที่รวบรวมเอกสารเกี่ยวกับ การสงคราม ฉบับพิเศษ 14 ตุลาคม 2483), หน้า 1.

ตามเอกสารนี้ก็แสดงอยู่ชัดแจ้งแล้วว่า พระนโรดมถูกฝรั่งเศสใช้กำลังทหารเข้าบีบบังคับ ความจริงเราก็ไม่มีทางจะสืบทราบไต่เน่ชัดเสียทีเดียวว่า ที่พระนโรดมทรงแสดงนำพระทัยจงรักภักดีต่อไทยด้วยประการต่าง ๆ ดังกล่าวแล้วนั้น ไต่ทรงกระทำไปด้วยความรู้สึกใน ส่วนลึกของพระทัยหรือรัฐประศาสนโนบายอย่างใดกันแน่ แต่ถาพิจารณาจากสิ่งที่ปรากฏอยู่ ก็เป็นเครื่องยืนยันว่ามีไต่ทรงเอาพระทัยออกห่างจากฝ่ายไทยไปภักดีด้วยฝรั่งเศสเลย เพราะวาทัง ๆ ที่อยู่ในฐานะประเทศในอารักขาของฝรั่งเศส พระนโรดมยังทรงปฏิบัติ การที่แสดงวาทังสวามิภักดีต่อพระมหากษัตริย์ไทยอยู่ โดยทรงทำสัญญาฉบับกับไทยเมื่อวันที่ 1 ธันวาคม พ.ศ. 2406 ดังกล่าวข้างต้น ไม่ว่าจะโดยเหตุที่ทรงเกรงกลัวพระราชอาณา ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 ซึ่งไม่จำเป็นที่จะต้องกลัวอีก เพราะมีฝรั่งเศสคุ้มครองอยู่แล้ว หรือจะควยความกตัญญูพระมหากษัตริย์คุณก็ตามที่

ถาจะวิเคราะห์ในอีกแง่หนึ่งว่า เขมรดำเนินนโยบายเหยียบเรือสองแคม เนื่อง จากเกรงกลัวทั้งไทยและทั้งฝรั่งเศส เมื่อพิจารณาแล้วเห็นจะเป็นเพราะแรงนี้มากกว่าสอง ประการแรก เพราะเหตุว่าพระนโรดมในฐานะผู้นำของเขมร พระองค์ต้องคำนึงถึงความ ปลอดภัยของประเทศมากกว่าสิ่งใด ตลอดเวลาที่ผ่านมาเขมรเป็นเขตที่แผ่อิทธิพลของทั้ง ไทยและญวน เขมรจึงต้องการประเทศที่เข้มแข็งและเป็นมหาอำนาจสนับสนุนให้ความคุ้มครองให้พ้นจากไทยและญวนซึ่งไต่แก่ฝรั่งเศสที่ขณะนั้นเสนอตัวเข้ามา และเขมรรู้ว่าถา ปฏิเสธขอเสนอของฝรั่งเศสอย่างดิ่งคั้น ผลที่ได้รับคงจะมีสภาพเขมรญวนไต่ พระนโรดมคง จะไม่ต้องการไต่บ้านเมืองตองประสพภัยจากสงครามอีก นี่คงเป็นจุดมุ่งหมายของเขมรที่ ต้องการความอารักขา แต่มีไต่ในสภาพที่เหมือนไปเป็นเมืองขึ้นของประเทศใหม่ คือ ฝรั่งเศส แต่ในขณะเดียวกันแม้ว่าเขมรอยากปลีกตัวจากไทยไปก็ยังไม่ยอมอยู่ จึงได้เอาใจ ควยการเช่นสัญญาฉบับกับไทยดังกล่าวแล้ว เป็นการรักษาสัมพันธไมตรีไว้เพื่อป้องกันการรุกรานของไทยด้วยการใช้กำลังซึ่งก็อาจเป็นไต่

จึงเป็นอันว่า ผลสำคัญแห่งอันนัมสยามยุทธ ซึ่งบ่งถึงฐานะเจ้าอธิราชเหนือเขมร ของไทยและญวนนั้น ไต่นำไปสู่ปัญหายุ่งยากสลับซับซ้อน ซึ่งทำให้มีที่สามคือฝรั่งเศสควย-

โอกาสในผลประโยชน์นั้นไป คือ คินแดนเขมรที่ทั้งไทยและญวนถือว่าเป็นประเทศราชของตน ก็ต้องเสียให้แกฝรั่งเศสไปอย่างเด็ดขาดใน พ.ศ. 2410 ทั้ง ๆ ที่ทั้งสองฝ่ายได้ขบเคี้ยวรบพุ่งชิงอำนาจกันมานานถึง 14 ปี และสามารถตกลงกันรักษาสถานะเดิม (status quo) ไว้ได้ แต่ผลสุดท้ายเขมรก็ต้องหลุดลอยไปอยู่ในอารักขาของฝรั่งเศส

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

สรุปผลของการวิจัยและข้อเสนอแนะ

จากการวิจัยเรื่องสงครามนี้ สรุปเป็นข้อ ๆ ได้ดังนี้

1. อันนัมสยามยุทธแสดงถึงจุดมุ่งหมายของไทยและญวนที่กระทำเพื่อยึดครองอำนาจทางการเมืองเหนือเขมร ซึ่งปรากฏทั้งในรูปของการใช้กำลัง การช่วยเหลือ การเกลี้ยกล่อม เป็นต้น โดยเห็นจากสงครามที่เกิดขึ้นระหว่าง พ.ศ. 2376 - 2390 ได้เป็นอย่างดี ฝ่ายไทยใน พ.ศ. 2376 ใช้อิทธิพลทางทหารเปิดฉากการรบเพื่อให้ได้เขมรกลับคืนมา แม้ไม่ประสบความสำเร็จในครั้งแรกก็ไม่ละความพยายามในรูปของการช่วยเหลือ เขมรให้พ้นจากอิทธิพลของญวน โดยสนับสนุนพวกเขมรที่ฝักใฝ่ไทย ส่วนญวนนั้น ใช้นโยบายยุยงให้เจ้าเขมรแตกแยกกันบ้าง เกลี้ยกล่อมชาวเขมรบ้าง จนถึงขั้นขู่เชิญจับเจ้านายฆ่า กักตัวไปอยู่ในญวนบ้าง พฤติการณ์เหล่านี้ของทั้ง 2 ฝ่ายทำไปก็เพื่อหวังผลประโยชน์ในเขมรทั้งสิ้น นอกจากนี้ท่าทีของเขมรเองซึ่งแตกแยกเป็นสองพวก ฝักใฝ่ไทยพวกหนึ่ง และฝักใฝ่ญวนพวกหนึ่งนี้มีส่วนช่วยให้จุดมุ่งหมายของไทยและญวนในการยึดครองอำนาจในเขมรบรรลุผล

2. สงครามระหว่างไทยกับญวนนี้ เป็นการศึกษากลยุทธ์ในสมัยเก่าของทั้งสองฝ่าย จะเห็นได้ว่า การรบทั้ง 4 ครั้งนั้น ฝ่ายไทยเป็นผู้ริเริ่มก่อนถึง 3 ครั้ง แสดงถึงการวางแผนสงคราม การจัดกำลังทหาร คืบทัพเข้าไปในเขมรซึ่งญวนยัคมั่นอยู่ ญวนนั้นเป็นฝ่ายตั้งรับ แต่ในการรบครั้งสุดท้ายญวนเป็นฝ่ายบุกก่อน และได้ทัพหนุนจากกรุงเวเนียง ๆ จากการรบปรากฏว่า ไทยมีความชำนาญในการรบทางบก ไม่น่าจะหวาดหวั่นเรื่องถึงกับพ่ายแพ้แก่ญวน 2 ครั้ง ใน พ.ศ. 2376 และ พ.ศ. 2385 ยิ่งกว่านั้นฝ่ายไทยมักประสมอุปสรรคเรื่องขาดแคลนเสบียงอาหารซึ่งเป็นอุปสรรคสำคัญอย่างหนึ่งในการรบเป็นประจำ ส่วนญวนนั้นชำนาญในการรบทางเรือมากเนื่องจากสภาพภูมิประเทศอันววย แต่ไม่สู้ชำนาญในการรบทางบก พ่ายแพ้แก่ไทย 2 ครั้งเช่นกัน ใน พ.ศ. 2384 และ พ.ศ. 2388 กลยุทธ์ของญวนซึ่งซุกคู่มองคัลหลบซ่อนตัวนั้นได้ใช้อีกในสงครามเวียดนามปัจจุบัน

อนึ่ง ในการรบแม่ทัพมีความสำคัญมากในการบังคับบัญชากองทัพ เจ้าพระยาบดินทร์ เกษาแม่ทัพไทยได้แสดงฝีมือเป็นที่ประจักษ์ถึงไหวพริบ ความเฉียบขาด และความสุขุมในการตัดสินใจ

3. ผลของการค้นคว้าพหุที่จะนำมาวิเคราะห์ถึงความสำคัญของสงครามนี้ต่อไทย ญวน และเขมร คือ ไทยและญวนต่างรักษาสถานะเดิมของเขมรไว้ โดยที่เขมรต้องส่งเครื่องราชบรรณาการให้ทั้งสองฝ่าย ซึ่งทำให้เกิดปัญหายุ่งยากขึ้นเมื่อฝรั่งเศสซึ่งสามารถยึดครองญวน ใคอ้างสิทธิสืบมรดกนี้จากญวนเพื่อมีอำนาจในเขมร และในที่สุดเขมรซึ่งทั้งญวนและไทยต่างรบพุ่งชิงอำนาจกันมานานต้องตกไปเป็นของมือที่สาม คือ ฝรั่งเศสไปในสมัยรัชกาลที่ 4 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ฉะนั้น ความสำคัญของอันนัมสยามยุคนี้ในข้อนี้จึงทวีขึ้นเมื่อมหาอำนาจตะวันตก เช่นฝรั่งเศสเข้ามาเกี่ยวข้อง

อนึ่ง หลักฐานที่ใช้ในการประกอบการค้นคว้าส่วนมากเป็นของฝ่ายไทย ข้อนี้อาจเป็นข้อบกพร่องอย่างหนึ่งที่ค้นคว้าหลักฐานของฝ่ายญวนและเขมรได้ไม่มาก นอกจากพงศาวดารเขมร พงศาวดารญวน ซึ่งมีผู้แปลไว้ จดหมายเหตุและคำให้การของพวกญวน เขมร ตลอดจนหนังสือของชาวต่างประเทศซึ่งค้นคว้าจากเขมรบางญวนบาง ผู้เขียนจึงใคร่แนะนำว่า ถ้าได้ไปค้นคว้าหลักฐานจากหอจดหมายเหตุของญวนและเขมร ตลอดจนไม่มีอุปสรรคในการอ่านภาษานั้น ๆ คงจะได้อะไรใหม่ ๆ ซึ่งจะเป็นการเพิ่มพูนความรู้ ประวัติศาสตร์ให้กว้างขวางกว่าที่ทราบกันในเมืองไทยขณะนี้.

ศูนย์วิจัยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

เอกสารชั้นต้น

- "ขอราชการทัพนวนทางเมืองเขมร." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข 1/ช.
เล่ม 3. จ.ศ. 1203 (พ.ศ. 2384).
- "คัดบอกจมนัสนรเพ็ชรภักดีเรื่องราชการทัพนวน ณ เมืองอุคงมีไชย." หอสมุดแห่งชาติ.
สมุดไทยคำ. หมายเลข 1. จ.ศ. 1208 (พ.ศ. 2389).
- "คัดบอกเจ้าพระยาบดินทร์เรื่องบอกส่งคำให้การพวคนวนที่จับมาได้." หอสมุดแห่งชาติ.
สมุดไทยคำ. หมายเลข 4. จ.ศ. 1205 (พ.ศ. 2386).
- "คัดบอกเจ้าพระยาบดินทร์เรื่องนวนกับฝรั่งเศสรบกัน." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ.
หมายเลข 16. จ.ศ. 1209 (พ.ศ. 2390).
- "คัดบอกเรื่องขอรับพระราชทานกระแสดพระราชาธิบดีจักราการเมืองเขมร." หอสมุด
แห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข 24. จ.ศ. 1209 (พ.ศ. 2390).
- "คัดบอกเรื่องนวนขอเป็นไมตรี." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข 11.
จ.ศ. 1207 (พ.ศ. 2385).
- "คัดบอกว่าควยราชการทัพนวนทางเมืองเขมร." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ.
หมายเลข 33. จ.ศ. 1207 (พ.ศ. 2388).
- "คัดบอกว่าควยราชการทัพนวนทางเมืองเขมร." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ.
หมายเลข 81. จ.ศ. 1207 (พ.ศ. 2388).
- "คัดบอกว่าควยราชการทัพนวนทางเมืองพนมเปญ." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ.
หมายเลข 94. จ.ศ. 1200 (พ.ศ. 2387).
- "คำแปลหนังสือนวนถึงพระยากลาโหมว่าควยให้พระยาพระเขมรกลัมีใจอ่อนน้อม." หอ-
สมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข 5. จ.ศ. 1206 (พ.ศ. 2387).

"คำแปลหนังสือฉนวนเรื่องว่าควยฉนวนยกกองทัพใหญ่จะมารบไทยถึงพระองค์ควง พระนริน-
โยธา พระยาภาจกรี." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข 12.
จ.ศ. 1207 (พ.ศ. 2388).

"คำให้การจีนมณู." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข 1/ข เล่ม 11.
จ.ศ. 1203 (พ.ศ. 2384).

"คำให้การจีนแปะ." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข 1/ข. จ.ศ. 1203
(พ.ศ. 2384).

"คำให้การจีนลิน." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข 1/ข. จ.ศ. 1203
(พ.ศ. 2384).

"คำให้การจีนสิ่ว." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข 1/ข. จ.ศ. 1203
(พ.ศ. 2384).

"คำให้การจีนเส็ง." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข 1/ข. จ.ศ. 1203
(พ.ศ. 2384).

"คำให้การนายกุยเขมร." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข 1/ข เล่ม 31.
จ.ศ. 1203 (พ.ศ. 2384).

"คำให้การนายยถเขมร." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข 1/ข เล่ม 8.
จ.ศ. 1203 (พ.ศ. 2384).

"คำให้การพญาราชมนตรี." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข 1/ข เล่ม 13.
จ.ศ. 1203 (พ.ศ. 2384).

"คำให้การพญาราชสาคร." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข 1/ข เล่ม 31.
จ.ศ. 1203 (พ.ศ. 2384).

"คำให้การพญาเสนาชิบดิน." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข 1/ข เล่ม 31.
จ.ศ. 1203 (พ.ศ. 2384).

"คำให้การพระปลัดราชอาญา." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข 43/ก 10.
จ.ศ. 1202 (พ.ศ. 2383).

"คำให้การพระยาสังฆโลกเฒ่า 2." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข 3.
จ.ศ. 1173 (พ.ศ. 2354).

"คำให้การเรื่องคุมเครื่องบรรณาการกับศุภอักษรของพระองค์วังไปเมืองญวน." หอสมุด-
แห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข 1. จ.ศ. 1208 (พ.ศ. 2389).

"คำให้การสังกราบไชยเขมร." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข 1/ข เล่ม
31. จ.ศ. 1203 (พ.ศ. 2384).

"คำให้การหมื่นวานายมัน เขมร." หอสมุดแห่งชาติ. หมายเลข 43/ก 5. จ.ศ.
1202 (พ.ศ. 2383).

"คำให้การหลวงมหาพิมล หลวงราชาเสนา." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข-
เลข 6. จ.ศ. 1206 (พ.ศ. 2387).

"คำให้การอายุจันทาว อายรอง อายเน็น อายทัน อายเอน อายเคือก อายทิว อายไต
อายเทื่อง ญวน." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข 4/ก. จ.ศ.
1205 (พ.ศ. 2386).

"คำให้การอายุคี อายหุง อายทัน ญวน." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข
1/ข เล่ม 3. จ.ศ. 1203 (พ.ศ. 2384).

"คำให้การอายุมากเขมร." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข 1/ข เล่ม 3.
จ.ศ. 1204 (พ.ศ. 2384).

"คำให้การไอเกอ ไอครวย ญวน." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข 1/ข
เล่ม 24. จ.ศ. 1203 (พ.ศ. 2384).

"คำให้การไอแก้ว เขมร." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข 1/ก เล่ม 47.
จ.ศ. 1204 (พ.ศ. 2385).

"คำให้การไอลกอย เขมร." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข 1/ข เล่ม 31.
จ.ศ. 1203 (พ.ศ. 2384).

"คำให้การไอ้เขียว ญวน." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข 1/ข เล่ม 8.
จ.ศ. 1203 (พ.ศ. 2384).

"คำให้การไอ้จูละ ญวน." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข 43/ก 12.
จ.ศ. 1202 (พ.ศ. 2383).

"คำให้การไอ้จ้อ ญวน." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข 1/ข เล่ม 35.
จ.ศ. 1203 (พ.ศ. 2384).

"คำให้การไอ้ตรี ไอ้ทัน ไอ้แก้ว ไอ้อ่าง ไอ้ภอ ไอ้ผ้า ไอ้เทรียง ญวน." หอสมุดแห่งชาติ.
สมุดไทยคำ. หมายเลข 1/ข เล่ม 8. จ.ศ. 1203 (พ.ศ. 2384).

"คำให้การไอ้โต หัง ตรี อ่าลอง ญวน." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข
43/ก 5. จ.ศ. 1202 (พ.ศ. 2383).

"คำให้การไอ้เตรือน คา ขุน เคน จอบ ออ ญวน." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ.
หมายเลข 1/ข เล่ม 8. จ.ศ. 1203 (พ.ศ. 2384).

"คำให้การไอ้ถู ญวน." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข 43/ก 10. จ.ศ.
1202 (พ.ศ. 2383).

"คำให้การไอ้เทียน คาง คง ตาม หัน ญวน." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข
1/ข เล่ม 8. จ.ศ. 1203 (พ.ศ. 2384).

"คำให้การไอน่านายเรือ ไอ้อู๊กลเรือ ญวน." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข
1/ข เล่ม 24. จ.ศ. 1203 (พ.ศ. 2384).

"คำให้การไอน้ำ ไอ้เลีย ไอ้คัน ไอนุย ญวน." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข
1/ข เล่ม 35. จ.ศ. 1203 (พ.ศ. 2384).

"คำให้การไอมี่ เขมร." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข 1/ข เล่ม 31.
จ.ศ. 1203 (พ.ศ. 2384).

"คำให้การไ้อเยา ไ้อำ ไ้อะเขือ ไ้อเสา ไ้อภย." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ.
หมายเลข 1/ข เล่ม 8. จ.ศ. 1203 (พ.ศ. 2384).

"คำให้การไ้อเลว ญวน." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข 43/ก 10.
จ.ศ. 1202 (พ.ศ. 2383).

"คำให้การไ้อเล ญวน." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข 1/ข เล่ม 14.
จ.ศ. 1203 (พ.ศ. 2384).

"คำให้การไ้อลอย ญวน." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข 1/ข เล่ม 8.
จ.ศ. 1203 (พ.ศ. 2384).

"คำให้การไ้อเวียก ญวน." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข 1/ข เล่ม 31.
จ.ศ. 1203 (พ.ศ. 2384).

"คำให้การไ้อเวียน ไอลวง ไ้อกอ ญวน." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข
43/ก 5. จ.ศ. 1202 (พ.ศ. 2383).

"คำให้การสังคราขมา แซก." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข 1/ข เล่ม
8. จ.ศ. 1203 (พ.ศ. 2384).

"คำให้การไ้ออิน อีได ญวน." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข 1/ข.
จ.ศ. 1203 (พ.ศ. 2384).

"คำให้การไ้อเิน ญวน." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข 43/ก 10.
จ.ศ. 1202 (พ.ศ. 2383).

"คำให้การออกยามะโนสงครามผู้ถือหนังสือเจ้าผู้หญิง นักมานคามาแต่เมืองโจคก." หอ-
สมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข 4/ค. จ.ศ. 1205 (พ.ศ. 2386).

- "จดหมายคำให้การตั้งเค้าสู่เรื่องไปสืบราชการเมืองญวน." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทย-
คำ. หมายเลข 5. จ.ศ. 1211 (พ.ศ. 2392).
- "จดหมายเหตุคำประกาศเจ้าเวียงคานมเรื่องให้ชวนกันเข้ามาอยู่ตามภูมิลำเนา." หอสมุด-
แห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข 12. จ.ศ. 1203 (พ.ศ. 2384).
- "เจ้าพระยายมราชส่งคนหนังสือ พญา สมุหนายกเข้ามา." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ.
หมายเลข 4/ช. จ.ศ. 1205 (พ.ศ. 2386).
- "ต้นร่างคำสาบานพระองค์ดวงกระทำให้สาบานว่าจะไม่ทรยศต่อไทย." หอสมุดแห่งชาติ.
สมุดไทยคำ. หมายเลข 56. ไม่ปรากฏ จ.ศ.
- "ตอบใบบอกว่าควยเจ้าพญาบดินเตชาถูกคินปีนปีศคินลูกลกวกแขนขวา เนื้อแตก กับข้าราชการ
ทัพญวน." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข 16. จ.ศ. 1207
(พ.ศ. 2388).
- "บรรพทิกกระแสนพระราชาธิบดีถึงเจ้าพระยาบดินทร์เรื่องให้คิดอ่านระดมพลเขมรขับไลกอง
ทัพญวน." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข 8. จ.ศ. 1203
(พ.ศ. 2384).
- "ใบบอกเจ้าพระยาบดินทรนำขึ้นถวายบังคมทูลเรื่องราชการทัพญวน." หอสมุดแห่งชาติ.
สมุดไทยคำ. หมายเลข 7. จ.ศ. 1206 (พ.ศ. 2387).
- "ใบบอกพระยารัตนวงษ์ถึงหลวงอนุรักษ์เบศเรื่องยกทัพไปปิดปากน้ำเมืองพุทไธมาศ."
หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข 1/ก เลม 47. จ.ศ. 1204
(พ.ศ. 2385).
- "ใบบอกภาษาเขมรเรื่องจับขังขุมม อ้ายอี อ้ายแก้ว บอกส่งลงมาให้." หอสมุดแห่งชาติ.
สมุดไทยคำ. หมายเลข 32. จ.ศ. 1207 (พ.ศ. 2388).
- "ใบบอกภาษาเขมรเรื่องไต่สู้รบกับญวน กับเรื่องเรือมิไม่พอใช้ราชการ." หอสมุดแห่งชาติ.
สมุดไทยคำ. หมายเลข 31. จ.ศ. 1207 (พ.ศ. 2388).

"ใบบอกเรื่องขอราชการทัพญวนกับคำให้การต่าง ๆ." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ.
หมายเลข 4/ข. จ.ศ. 1205 (พ.ศ. 2386).

"แปลจดหมายของออกญาเสนาปราบเสลไปสืบขอราชการเมืองญวน." หอสมุดแห่งชาติ.
สมุดไทยคำ. หมายเลข 4. จ.ศ. 1211 (พ.ศ. 2392).

"พระราชสารเจ้าน้ำกักและเครื่องราชบรรณาการ." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ.
หมายเลข 3. จ.ศ. 1164 (พ.ศ. 2345).

"พระราชสาส์นญวนถึงสยาม." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข 16. จ.ศ.
1182 (พ.ศ. 2363).

"พระราชสาส์นญวนมีมาแสดงพระราชไมตรี." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข
2. จ.ศ. 1167 (พ.ศ. 2384).

"พระราชสาส์นถึงยวนว่าควยการเมืองเวียงจันทน์และเรื่ององเชียงสือ." หอสมุดแห่งชาติ.
สมุดไทยคำ. หมายเลข 2. จ.ศ. 1156 (พ.ศ. 2337).

"พระราชสาส์นพระเจ้ากรุงเวียงจันทน์ถวายพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 3 เรื่องเจ้าอนุเวียง-
จันทน์ไปอยู่เมืองญวน." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข 6.
จ.ศ. 1190 (พ.ศ. 2371).

"พระราชสาส์นพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 3 ทรงตอบพระเจ้ากรุงเวียงจันทน์ว่าเรื่องเจ้าอนุ-
เวียงจันทน์เป็นกบฏ." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข 6. จ.ศ.
1190 (พ.ศ. 2371).

"พระราชสาส์นยวนถึงไทยว่าควยการเมืองเวียงจันทน์." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ.
หมายเลข 3. จ.ศ. 1158 (พ.ศ. 2339).

"พระสมุคคำชาบาลเจ้าพญาอโภยบุญเบศ พญาทะลาโหมเขมม พญาพระเขมมทั้งปวงทำสัตย์ต่อ-
กัน." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข 7. จ.ศ. 1156 (พ.ศ.
2337).

"พระสมุทพระราชสารตอบไปถึงพระเจ้าเวียงตนามชอกองทัพเรือ." หอสมุทแห่งชาติ.

สมุทไทยคำ. หมายเลข 2. จ.ศ. 1166 (พ.ศ. 2347).

"พระเสาวนีย์พระมารดานักองคควงจากเมืองญวนขึ้นมาเยี่ยมนักองคควง." หอสมุทแห่งชาติ.

สมุทไทยคำ. หมายเลข 1. จ.ศ. 1205 (พ.ศ. 2386).

"พระองค์ควง พระพรหมบริรักษ์ส่งหนังสือญวนมา 3 ฉบับ." หอสมุทแห่งชาติ. สมุท-

ไทยคำ. หมายเลข 12. จ.ศ. 1207 (พ.ศ. 2388).

"ร่างจดหมายเจ้าพระยาพระคลังถึงเฑาะไปเสนาบดียวนเรื่องญวนตีเมืองพระตะบองกับมี
พระราชสาส์นถึงกรุงเวียงตนาม." หอสมุทแห่งชาติ. สมุทไทยคำ. หมายเลข

58. ไม่ปรากฏ จ.ศ.

"ร่างตราตอบเมืองนครราชสีมาด้วยขอราชการทางเมืองปัตทอง." หอสมุทแห่งชาติ.

สมุทไทยคำ. หมายเลข 8. จ.ศ. 1172 (พ.ศ. 2354).

"ร่างตราเมืองหล่มสักเกณฑ์ช่างคนในกองหลวงจำนงคชสารไปเข้ากองเจ้าพญาอินเดชา."

หอสมุทแห่งชาติ. สมุทไทยคำ. หมายเลข 39. จ.ศ. 1207 (พ.ศ. 2388).

"ร่างพระสุพรรณบัตรเรื่องตั้งพระองค์ควงเป็นพระทริภักษรามาชิตีเจ้ากรุงกัมพูชา." หอ-

สมุทแห่งชาติ. สมุทไทยคำ. หมายเลข 31. จ.ศ. 1209 (พ.ศ. 2390).

"รายงานปี่ฉลุตรีศก จ.ศ. 1203." หอสมุทแห่งชาติ. สมุทไทยคำ. หมายเลข 1/ข.

จ.ศ. 1203 (พ.ศ. 2384).

"เรื่องขุนนางญวนมาตั้งค่ายในแดนเขมร." หอสมุทแห่งชาติ. สมุทไทยคำ. หมายเลข

3. จ.ศ. 1205 (พ.ศ. 2386).

"เรื่องไบบอกพระยาวงศาอันชิตถึงพระยาณรงค์วิไชย พระยาประจิมว่าด้วยราชการทัพญวน."

หอสมุทแห่งชาติ. สมุทไทยคำ. หมายเลข 40. จ.ศ. 1202 (พ.ศ. 2383).

"ศุภอักษรตอบพระทริภักษรามาดวายพระราชกุศลกนิน." หอสมุทแห่งชาติ. สมุทไทยคำ.

หมายเลข 25. จ.ศ. 1209 (พ.ศ. 2390).

"ศุภอักษรถึงเจ้านครจำปาศักดิ์." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข 3.

จ.ศ. 1203 (พ.ศ. 2384).

"ศุภอักษรพระนั่งเกล้า." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข 168. จ.ศ.

1209 (พ.ศ. 2390).

"ศุภอักษรสมเด็จพระภักดีถึงพระเจ้ากรุงเก่า." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข

หมายเลข 2. จ.ศ. 1205 (พ.ศ. 2386).

"สมุดบรรทึกเรื่องฉนวนมารบเขมร." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข 2.

จ.ศ. 1207 (พ.ศ. 2388).

"สารตราเจ้าพระยาจักรีถึงกรุงเก่า สระบุรี อ่างทอง เรื่องเร่งกองทัพให้เกณฑ์ชาว
เสียมิงให้ได้คนละ 3 ถึง." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข 10.

จ.ศ. 1205 (พ.ศ. 2386).

"สารตราเจ้าพระยาจักรี ถึงเจ้าพระยาบดินทร์เรื่องราชการทัพฉนวน." หอสมุดแห่งชาติ.

สมุดไทยคำ. หมายเลข 11. จ.ศ. 1204 (พ.ศ. 2385).

"สารตราเจ้าพระยาจักรีถึงเจ้าพระยาอมราช และพระราชโยธา." หอสมุดแห่งชาติ.

สมุดไทยคำ. หมายเลข 6. (พ.ศ. 2386).

"สารตราเจ้าพระยาจักรีถึงพระยาราชโยธาเมืองกระบับ." หอสมุดแห่งชาติ. สมุด-

ไทยคำ. หมายเลข 3. จ.ศ. 1203 (พ.ศ. 2384).

"สารตราตอบได้รับบอกเรื่องเจ้าพระยาบดินทร์จัดราชการเมืองอุคงมีไชย." หอสมุดแห่ง-

ชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข 25. จ.ศ. 1209 (พ.ศ. 2390).

"สารตราถึงเจ้าเมืองกรมการเรื่องเกณฑ์กองทัพหัวเมืองในมณฑลกรุงเก่า นครสวรรค์

เพ็ชรบูรณ์ไปราชการทัพเมืองพนมเปญ." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ.

หมายเลข 39. จ.ศ. 1207 (พ.ศ. 2388).

"สารตราเรื่องเกณฑ์กองทัพตามหัวเมืองสำหรับใช้ราชการทัพญวน." หอสมุดแห่งชาติ.

สมุดไทยคำ. หมายเลข 10. จ.ศ. 1203 (พ.ศ. 2384).

"สำเนาจดหมายกรุงเวียตนามเรื่องตั้งพระองค์ดวงเป็นกาวามานกวัตเวือง." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข 169. จ.ศ. 1209 (พ.ศ. 2390).

"สำเนาใบบอกพระยาพิไชยรณฤทธิ์ เรื่องระยะทางไปสืบข่าวราชการเมืองเขมร." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข 34. จ.ศ. 1207 (พ.ศ. 2388).

"หนังสือจมนัสารเพชภักดี ถึงจะหมื่นไชยภญา." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข 81. จ.ศ. 1207 (พ.ศ. 2388).

"หนังสือจมนัสารเพชภักดี ญาณภาพไตรภพ ถึงพระพิเรนทรเทพ." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข 1/ข เล่ม 25. จ.ศ. 1203 (พ.ศ. 2384).

"หนังสือจมนัสารเพชภักดีมายังออกพันนายเวรให้เรียนเจ้าพญาบดินทร์." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข 11. จ.ศ. 1207 (พ.ศ. 2388).

"หนังสือเจ้าพระยาจักรีถึงเจ้าพญาบดินเดชา." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข 19) จ.ศ. 1209 (พ.ศ. 2390).

"หนังสือเจ้าพระยาจักรีถึงหลวงรักษเสนา." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข 19. จ.ศ. 1209 (พ.ศ. 2390).

"หนังสือเจ้าพญาบดินทร์ ถึงเจ้าพญาพระคลัง." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข 43/ก 4. จ.ศ. 1202 (พ.ศ. 2383).

"หนังสือเจ้าพญาบดินเดชา ถึงพญาหมาอำมาตย์." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข 40. จ.ศ. 1202 (พ.ศ. 2383).

"หนังสือเจ้าพญาบดินเดชา ถึงพญาหมาอำมาตย์." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข 43/ก 4. จ.ศ. 1202 (พ.ศ. 2383).

"หนังสือเจ้าพญาบดินเดชา ถึงพญามหาอำมาตย์." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ.

หมายเลข 1/38 เล่ม 38. จ.ศ. 1203 (พ.ศ. 2384).

"หนังสือเจ้าพญาบดินเดชา ถึงพญามหาอำมาตย์." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ.

หมายเลข 1/ก เล่ม 47. จ.ศ. 1203 (พ.ศ. 2384).

"หนังสือเจ้าพญาบดินเดชา ถึงพญามหาอำมาตย์." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ.

หมายเลข 4. จ.ศ. 1205 (พ.ศ. 2386).

"หนังสือเจ้าพญาบดินเดชา ถึงพญามหาอำมาตย์." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ.

หมายเลข 11. จ.ศ. 1207 (พ.ศ. 2388).

"หนังสือเจ้าพญาบดินเดชา ถึงพญาพิไชยรณท." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข-

เลข 16. จ.ศ. 1205 (พ.ศ. 2386).

"หนังสือเจ้าพญาบดินเดชา ถึงพญาราชวังสัน จมื่นไวยวรรณาท." หอสมุดแห่งชาติ. สมุด-

ไทยคำ. หมายเลข 1/ก เล่ม 47. จ.ศ. 1204 (พ.ศ. 2385).

"หนังสือเจ้าพญาอมราช พระองค์ควง พระพรหมบริรักษ์ ถึงพระอินธิบาล." หอสมุดแห่ง-

ชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข 1/2. จ.ศ. 1204 (พ.ศ. 2385).

"หนังสือเจ้าพญาอภัยสงคราม เจ้าหมื่นนรเพชภักดี พญาอนุภาพ ถึงพระพิเรนเทพ." หอสมุด-

แห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข 1/30. จ.ศ. 1203 (พ.ศ. 2384).

"หนังสือพญาภูเขนนายกเมืองบริบูรณ์ ถึงเจ้าพญาบดินทร." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ.

หมายเลข 43/ก 11. จ.ศ. 1202 (พ.ศ. 2383).

"หนังสือพญาเดโช." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข 43/ก 6. จ.ศ.

1202 (พ.ศ. 2383).

"หนังสือพญาอนุภาพไตรภาพ ถึงพระพิเรนเทพ." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข-

เลข 1/ข เล่ม 35. จ.ศ. 1203 (พ.ศ. 2384).

- "หนังสือพญาพิศณุโลกบเจ้าเมืองกรัง ถึงพญาณรงค์วิไชย." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทย-
คำ. หมายเลข 40. จ.ศ. 1202 (พ.ศ. 2383).
- "หนังสือพญาพิมุกวงษา ถึงพญาณรงค์วิไชย." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข
40. จ.ศ. 1020 (พ.ศ. 2383).
- "หนังสือพญาวิเศษสุนทร พญาเสนาราชกุเชน ถึงจมีนหารเพชภักดี." หอสมุดแห่งชาติ.
สมุดไทยคำ. หมายเลข 1/30 เลม 30. จ.ศ. 1203 (พ.ศ. 2384).
- "หนังสือพญาวงษานุชิต ถึงพญาณรงค์วิไชย." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข
40. จ.ศ. 1202 (พ.ศ. 2383).
- "หนังสือพญาวงษานุชิตมี ถึงพญาณรงค์วิไชย." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข
เลข 40. จ.ศ. 1202 (พ.ศ. 2383).
- "หนังสือพญาเสนานุชิตแม่ ถึงพระองค์แก้ว พญาสังขโลกทั้ง 2." หอสมุดแห่งชาติ.
สมุดไทยคำ. หมายเลข 40. จ.ศ. 1202 (พ.ศ. 2383).
- "หนังสือพญาเสนาราชกุเชนทร์ ถึงพระประจิมบุรี." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ.
หมายเลข 43/ก 6. จ.ศ. 1202 (พ.ศ. 2383).
- "หนังสือพญาอภัยพิพิต ถึงหลวงอนุรักฎเบศ." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข
เลข 1/2. จ.ศ. 1204 (พ.ศ. 2385).
- "หนังสือพญาอุไทยธีราช ถึงพญาณรงค์วิไชย." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข
เลข 40. จ.ศ. 1202 (พ.ศ. 2383).
- "หนังสือพญาอุไทยธีราชเจ้าเมืองสำโรงทอง." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข
เลข 43/ก 8. จ.ศ. 1202 (พ.ศ. 2383).
- "หนังสือพระนรินโยธา พญาอุไทยธีราช พญาวงษานุชิต พญาราชเคชะ ถึงพระพิเรนเทพ."
หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข 1/ข เลม 24. จ.ศ. 1203
(พ.ศ. 2384).

- "หนังสือพระพรหมบริรักษ์ ถึงพระพิเรนเทพ." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข 1/ข เล่ม 14. จ.ศ. 1203 (พ.ศ. 2384).
- "หนังสือพระยานุภาพไทรภพ ถึงพระพิเรนทรเทพ." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข 1/ข เล่ม 11. จ.ศ. 1203 (พ.ศ. 2384).
- "หนังสือพระองค์แก้วมี ถึงจันทิ." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข 43/ก 4. จ.ศ. 1202 (พ.ศ. 2383).
- "หนังสือพระองค์วาง ถึงนักรมารดา นักร้องมี." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข 4. จ.ศ. 1205 (พ.ศ. 2386).
- "หนังสือพระองค์วาง ถึงพระพิเรนทรเทพ." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข 1/ข เล่ม 11. จ.ศ. 1203 (พ.ศ. 2384).
- "หนังสือพระองค์วาง ถึงพระพิเรนทรเทพ." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข 1/ข เล่ม 14. จ.ศ. 1203 (พ.ศ. 2384).
- "หนังสือพระองค์วาง พระพรหมบริรักษ์ ถึงพระพิเรนทรเทพ." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข 1/ข เล่ม 11. จ.ศ. 1203 (พ.ศ. 2384).
- "หนังสือพระองค์วาง พระพรหมบริรักษ์ ถึงพระพิเรนทรเทพ." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข 1/ข เล่ม 35. จ.ศ. 1203 (พ.ศ. 2384).
- "หนังสือพระองค์วาง พระพรหมบริรักษ์ ถึงพระพิเรนทรเทพ." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข 1/ข เล่ม 41. จ.ศ. 1203 (พ.ศ. 2384).
- "หนังสือพระองค์วาง พระพรหมบริรักษ์ เรียบเจ้าพญาบดินทร์." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข 1/ข เล่ม 41. จ.ศ. 1203 (พ.ศ. 2384).
- "หนังสือลัญจาทองค้ำหยาตักัญ." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข 40. จ.ศ. 1202 (พ.ศ. 2383).

"หนังสือทนต์ญวน เจ้าผู้หนึ่งซึ่งมาเกลี้ยกล่อมให้พระยาพระเชมรแลราษฎรไปเข้ากับ
ญวน." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข 31. จ.ศ. 1207
(พ.ศ. 2388).

"หนังสือออกญาราชสุภาวดี ถึงพญาราชนิกุล." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทยคำ. หมายเลข
19. จ.ศ. 1209 (พ.ศ. 2390).

"หนังสือออกญาเสนธิบดีเจ้าเมืองลาคปะเอี้ย ถึงพญาณรงค์วิไชย." หอสมุดแห่งชาติ.
สมุดไทยคำ. หมายเลข 43/ก 8. จ.ศ. 1202 (พ.ศ. 2383).

"ออกญาพญาพระเชมกับราษฎรปรนินิบัติมาเจืองงผู้ใหญ่." หอสมุดแห่งชาติ. สมุดไทย-
คำ. หมายเลข 31. จ.ศ. 1207 (พ.ศ. 2388).

 ศูนย์วิทยทรัพยากร
 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย